

Siiski pidi Parrot alla vanduma kohalike saksa professorite nõudmistele ja jõudma kompromissini, mis vaid osaliselt vastas tema veendumusele parimast võimalikust ülikoolist. Mis on kindlasti ka tänastele rektoritele tuttav tõdemus. Tohvri artikli puhul võib autori soov luua tervikpildi paremaks hoomamiseks kontekst mitte ainult ajastu hoiakuid ja vastavateemalisi arutelusid kajastades, vaid ka Tartu ülikooli struktuuri teiste ülikoolidega võrreldes (Vilnius, Harkov).

Katre Kaju kogumik on väga väärtuslik platvorm valgustusaja-teemalise uurimistöö koondaja ja tutvustajana. Kogumik pakub uusi ideid ning toob esile allikate ja senise ajalookirjutuse kriitilise (üle)lugemise vajaduse. Originaaluurimuste ja eelnevalt saksa keeles ilmunud artiklite põimimine ei ole raske, arvestades, et meie ajalookirjutuse DNA on (eriti baltisaksa teemadel) tahes-tahtmata kuni tänaseni tugevalt mõjutatud saksakeelse kultuuriruumi teaduskirjutanduse mustritest. Mõne artikli puhul oleks ehk oodanud selgemat seisukohavõttu selles, miks on oluline nimetatud teemat nüüd ja praegu uurida ja kuidas see suhestub vastavas distsipliinis üles kerkinud küsimustega. Tulevikus oleks huvitav lugeda lisaks täpset ja tänuväärset allikatööd väärtustavatele uurimustele rohkem ka võrdlevat perspektiivi teiste Ida-Euroopa aladega, mis olid saksa kultuuriruumi mõjuväljas.

Eesti parlamendi ajalugu lähivaates

Jaak Valge. Eesti parlament 1917–1940.

Poliitiline ajalugu. Tallinn, 2019, 679 lk.

Mari-Leen Tammela*

Eesti Vabariigi 100 aastat – juubelisünnipäeva tähistamise kolmaastak pole veel lõppenud, kuid on juba praegusekski olnud väga viljakas kõige erinevamat sorti uudisteoste poolest, mis käsitlevad kitsamalt või laiemalt riikluse ja selle mõtestamisega seotud nähtusi, institutsioone, aga ka laiemat spektrit kultuuri-, spordi jne. sündmusi viimasel sajandil. Sessamas omariikluse juubelipidustuste tuules ehk täpsemalt Asutava Kogu 100. aastapäevaks ilmus ka Jaak Valge monograafia „Eesti parlament“.

Küsimus nagu ka arutus parlamendi ajaloo teemalise põhjalikuma uurimuse vajalikkuse üle oleks ülearune ega annaks arvustusele ega teose mõistmisele midagi juurde. Sellise käsitluse vajalikkus on vaieldamatu, sest just põhjalikum parlamendi ajalugu avab teos on Eesti ajalookirjutandusest seni puudunud, piirdudes lühemate või pikemate pigem statistiliste ülevaadetega. Sellel taustal pole fakt, et tegemist on tellimusteosega – teos on valminud Riigikogu Kantselei tellimusel – sugugi negatiivse varjundiga või mingitpidi teose sisule mõju avaldanud, näiteks rõhunud ilupiltidele või silunud argipäevaste sekelduste kajastamist. Vastupidi – Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituudi dotsent Jaak Valge, kes on uurinud nii sõdadevahelise Eesti Vabariigi majandusküsimusi kui ka Konstantin Pätsi suhteid Moskvaga, nii punaseid kui ka vabadussõjalasi ja viimastel aastatel tundnud erilist huvi otsedemokraatia ja rahvaalgatuse teemade vastu, on ühe institutsiooni ajaloo lugeja ette laiali laotanud halastamatult ausalt, jätmata vajadusel välja ka ebaõnnestumisi ja anekdootlikult jaburaid olukordi.

Kuigi pealkiri on laiahaardeline, piiritleb Valge oma uurimisobjekti poliitilise ajaloo, põhjendades seda keskendumisega „parlamendi sisulisele tööle ja just neile küsimustele, kus parlament tegi Eesti ajalugu kõige rohkem mõjutanud otsuseid.“ (lk 12). Ajutise Maanõu-

* Mari-Leen Tammela (1985), PhD, Eesti Ajaloomuuseum, teadur, mari-leen.tammela@ut.ee

kogu kui esimese eestlaste omavalitsusorgani tegevuse käsitlemisega alustanud teos lõpeb 1940. aastaga. Raamat jaguneb kronoloogiliselt neljaks osaks. Alustatakse Ajutise Maanõukogu loomise ja tegevusega selle ajaloolises kontekstis, jätkatakse Asutava Kogu ja Riigikogu kolme koosseisu tegevuse ülevaadetega, analüüsides ka sel perioodil seal arutusel olnud aktuaalsemaid seaduseelnõusid. Kolmanda osa moodustavad kriisiaastad, kus käsitletakse süvendatult IV ja V Riigikogu tegevust ja neljandas osas peatatakse pikemalt autoritaarreežiimi aastail, millisesse aega jääb ka Rahvuskogu kokkukutsumine ja VI Riigikogu tegevus.

Teost võib nimetada mitmes mõttes suureks. Kõigepealt on see suur mahult, hõlmates ligi 700 lk., millest teksti 525 lk. ja 150 lk. lisasid, alustades Eesti Ajutise Maanõukogu, Asutava Kogu ja kõigi kuue Riigikogu koosseisu juhatuste ja liikmete nimekirjadest ning lõpetades Eesti Vabariigi põhiseaduste ja Riigikogu kodukorra tekstidega, sekka valitsused ja Riigikogu kõigi koosseisude komisjonid. See on olnud õnnestunud valik, sest nii on lugejal võimalus teose lehekülgedel käsitletud probleemistikuga, näiteks põhiseaduse erinevate variantidega, kohe lugemise kõrvale tutvuda, mitte piirduda üksnes Valge tõlgenduse või kommentaariga.

Sellele lisaks on käsitlus erakordselt mahukas ja laiahaardeline ka sisu poolest, ja ka siin võib selle – nüüd küll mõtteliselt – jagada neljaks üpris eriilmeliseks, erineva stilistikaga ja erinevat informatsiooni kandvaks osaks, mis käsitluses omavahel kokku sulanduvad. Sissejuhatuses, mis pealkirjastatud ka taustapeatükina, tehakse informatiivne ülevaade demokraatia ja parlamentarismi ajalukku. Samasugune võrdlev, aga piisavalt üldistav, ja teksti mitte liialt koormav ekskursus tehakse 1920. aastate lõpu ja 1930. aastate alguse Euroopa demokraatiast ja nende kriisist 1920. ja 1930. aastatel, mis seotud ülemaailmse majanduskriisi ja sellest lähtuvate probleemidega, nagu rahandussüsteemi surve alla sattumine jne. Sellised ülevaate tekstid annavad käsitlusele rahvusvahelise mõõtme ja aitavad luua Eesti parlamendi ajaloo laiemat konteksti.

Ehkki autor ütleb (lk. 13), et tegemist pole teatmikuga, on statistilisel andmestikul teoses oma selge koht. Iga parlamendikoosseisu, samuti Asutava Kogu kohta on esitatud tegutsemise aeg, istungjärkude ja koosolekute, vastuvõetud seaduste, menetletud eelnõude arv, sh. tagasi lükatud eelnõud, aktiivsemad sõnavõtjad, aga esitatud on ka andmed n.-ö. kaadri voolavusest ehk mitu inimest esinduskogust selle koosseisu ametisoleku ajal läbi käis, samuti parlamen-

diliikme keskmine vanus esimesel tööpäeval. See võimaldab teha huvitavat statistikat näiteks esinduskogu liikmete keskmise vanuse kohta, mis – nagu Valge näitab – kasvas järjekindlalt kuni Riigikogu 5. koosseisuni, tuues selgelt välja autoritaarperioodi erinevused varasemaga võrreldes. Sellised andmed võimaldavad lugejal mõtiskleda parlamendi professionaliseerumise üle, aga samuti näidata selgeid muutusi demokraatlikel valimistel valitud parlamentide koosseisude keskmise vanuse ja 1938. aastal uue, Rahvuskogu poolt vastu võetud Riigivolikogu valimise seaduse alusel piiratud oludes valitud parlamendi uue koosseisu vahel. Kui Asutava Kogu saadik oli 1919. aastal keskmiselt 36-aastane ja Riigikogu teise koosseisu saadik 1923. aastal 39-aastane, siis 1938. aastal valitud parlamendi alamkoja ehk Riigivolikogu liikmete keskmine vanus oli 42 ja ülemkoja ehk Riiginõukogu liikme keskmine vanus koguni 54 aastat (lk. 508). Samavõrd tähendusrikas ja muutunud oludele osutav on Valge koostatud võrdlus, kui suurel protsendil saadikutest oli eelmis(t)e Riigikogu koosseisude kogemus, ja nende võrdlus 1938. aasta parlamendikoosseisuga. Seega näidatakse kujukalt, kuidas ühiskondlikud murrangud ja mõjud avalduvad statistilises andmestikus. Vaadeldud on ka parlamendiliikmete palgaolusid ja nende muutumist.

Kolmas ehk teose põhiosa keskendub, nagu öeldud, parlamendi poliitilisele ajaloole. Iga parlamendikoosseisu puhul on käsitletud põhjalikumalt üht või paari seaduseelnõu, mis olid seotud ühiskonna aktuaalsemate teemadega, millega töötamine põhjustas rohkem arutelusid, hoidis üleval pingeid või mõjutas parlamendi tegevust. I Riigikogu puhul on selleks esimene, usuõpetuse õpetamise küsimuses algatatud rahvahääletus, mis sundis parlamendi laiali minema. Sellele järgnevad rohkem tähelepanu saanud teemadena arutelud rahareformi läbiviimise eel (II Riigikogu) ja esimestest põhiseaduse muutmise katsetest 1920. aastate teisel poolel (III Riigikogu). 1930. aastate algul, mil majanduskriis segunes põhiseaduskriisiga, ongi need teemad prevaleerivad.

Valge valdab suurepäraselt erinevate mõõt-kavade rakendamist protsesside kirjeldamisel, nende laiemas kontekstis näitamisel. Ta võib kanda lugeja kotkaperspektiivis üle Euroopa olude ja demokraatiakogemuse ning pikeerida siis pistrikuna alla rohujuuresandile, kirjeldades lehekülgede kaupa kemplusi Riigikogu mõne istungi protseduuriliste probleemide juures. Ta näitab ülimalt detailselt, milliste protsesside, arutelude ja seisukohtade kaudu sai

Eesti Vabariik endale sellise põhiseaduse, nagu see 1920. aastal vastu võeti, ja kuidas vastuvõetud otsused hakkasid hilisemat poliitilist elu ja ühiskonda mõjutama. Valge sõnastab Eestis kehtima hakanud võimukorralduse äärmuslikuks leppedemokraatiaks, mille nõrkused ei seganud riigi toimimist headel aegadel, aga mis hakkasid – eriti parlamendi ebaproportsionaalselt suur võim – takistama vahekorra rahva ja valitsusega, mille vahel parlament asus ja opereeris.

Rikkalikule allikmaterjalile toetudes – lisaks erinevate esinduskogude ja nende komisjonide koosolekute protokollidele on kasutatud ka näiteks ajakirjandust ja mälestusi, aga samuti Eestis resideerinud diplomaatide ettekandeid – näidatakse, kuidas 1920. aasta põhiseadus kandis otseselt tollaseid vahetult sõjajärgse ühiskonna ideaale, sealhulgas vasakmeelset vaimu, mida peegeldasid ka Asutava Kogu enese seisukohad. Neist lähtudes ning hirmust isevalitsuse ees (sel põhjusel jäeti välja ka presidendi institutsioon!) võeti vastu just selline põhiseadus, nagu see oli. Seesama põhiseadus oli samaaegselt paradoksaalsel kombel eelduseks ja lähtekohaks 1920. aastate lõpu ja 1930. aastate põhiseaduskriisile, mil taas said kaaluks sotsiaaldemokraadid, kellele toetudes sai võimalikuks vaikiva ajastu algus. Võiks isegi öelda, et tegemist on ideaalide kaotamise ajalooaga.

Seaduseelnõude erinevaid lugemisi, saadikute seisukohti ja nende muutumist kirjeldatakse üksikasjalikult, riikluse ehitamisest võib osa saada lausa kuupäeva täpsusega. Kirjeldused on nii detailsed ja üksikasjad hakkavad sedavõrd domineerima, et lugejal on pärast paari sellise intensiivse Riigikogu istungi kaasategemist raske meenutada, kust ja millise probleemiga seoses ta lugemist alustas. Parlamendiliikmete repliikide ja korduvate vahelehojete ning vaheaegade rägastikus kipub järg kergesti kaotsi minema. Seda raskendavad omakorda pikad, sageli mitmekümne lehekülje pikkused ekskursid erinevate seaduste väljatöötamise telgitagustesse (näiteks maaseaduse väljatöötamisega seoses lk. 153–173). On mõistetav, et rikkalik ja tervikuna kasutamata materjal, nagu parlamendi ajalugu puudutav allikabaas on, tekitab hasarti, seda on soovitud võimalikult palju teaduskäibesse tuua ja sestap tundub iga detail tähtis. See muudab ka mõned teose osad võrdlemisi raskesti jälgitavaks. Mõnel pool on tunda, et Valge on vabam teemades, mille osas on tal eelnevalt olemas uurimiskogemus, näiteks majandusküsimustes, aga ka 1930. aastate alguse kriiside käsitlemisel.

Sellest mahukast materjalist ning pikaldasest ja detailselt käsitlest koorub paradoksaalselt

ka teose tugevusi: üldistused tehakse esitatud analüüsi ja allikate pinnalt, need ei baseeru ebamäärasusel. Lugejal on võimalik (kuigi vahel lehti tagasi keerates) üldistuste tekkeprotsessil ise juures viibida, autori arutluskaikudega kaasa arutleda ja nõustuda või mitte, kuid olla kogu aeg protsessiga kaasas. Teiseks, selline võrdlemisi detailne käsitus laseb teose lehekülgedele ka piisavalt omaaegsete poliitikategelaste stiili ja seisukohti, mistap ei jää pikad kirjeldused ja arutlused üksnes elutuks faktimereks, vaid annavad varjundrikkalt, kas või keelekasutusega, edasi hoiakuid, ning selle kaudu ka omaaegset parlamendikultuuri ja suhtluskultuuri.

Eraldi tervikliku osa moodustavad käsitluses nn. vahelugemised ehk esseistlikumad ülevaated omaaegsetest mõjukamatest poliitikategelastest või parlamendiliikmetest, kes ühel või teisel ajahetkel olulisel määral Riigikogu tegevuses esile kerkisid või paistsid silma sisepoliitikas laiemalt. Nende kaheksa isiku seas on tuntuimaid – Konstantin Pätsist Jaan Tõnissonini, August Reist Otto Strandmani ja Karl Astini –, ja tundmatumaid, nagu aktiivsemaid sõnavõtjaid August Leps 1930. aastate alguse parlamendis, või isegi ootamatuid leide, nagu Viktor Kingissepp, kes kunagi isiklikult parlamendis ei töötanudki. Isikute sellise kaasamise eesmärk näib olevat olnud anda institutsioonikesksele käsitlusele juurde inimese mõõdet. Kui algul mõjub niisugune isikukirjelduste ilmumine veidi küsimusi tekitavalt (mis on ikkagi nende roll?), siis hakkavad need käsitluse arenedes aina rohkem ühte jalga käima institutsiooni ajaloo poolega ja täiendavad teineteist võrdlemisi hästi. Pisut mõistetamatuks on jäänud, et kui on kaasatud ühekordne riigivanem Jüri Jaakson, siis miks ei kaasatud neljakordset riigivanemat Jaan Teemanti? See etteheide on küll pigem maitse küsimus, kuna sõna saavad teose lehekülgedel mõlemad. Efektse paari moodustavad esimeseks ja viimaseks valitud Konstantin Päts ja Jaan Tõnisson, kelle kohta on Valge poetanud sisse ka diskreetse, kuid selge seisukoha, märkides: „Konstantin Pätsi ja Jaan Tõnissoni on õigusega peetud kaheks suureks Eesti riigimeheks, Jaan Tõnisson oli seda nii Eesti esimese iseseisvusaja alguses kui ka lõpus.“ (lk. 504)

Valge ise on autorina valju ja selge häälega, oma väljaütlemistes julge ja võtab aeg-ajalt isegi õpetajaliku – ehkki mitte dotseeriva – hoiaku. Ta ei pelga välja öelda, milles tema arvates seisnes probleemide olemus või algpõhjus. Juba 1919.–1920. aastal põhiseaduse arutelude juures teeb ta järjest osutusi kohtadele, mida oleks mingil ajal saanud teha teisiti, et 1930. aastate kriis poleks nii valusalt tabanud, et kus oleks piisanud ühe lüli

katkestamisest ahelas, mis viis hilisema allakäigu ni. Krooni poleks devalveeritud – või õigupoolest poleks valitsus saanud selleks vabu käsi –, kui üks koalitsioonisaadik oleks üle läinud teisele poole või kui kaks puudunud opositsioonisaadikut oleksid tulnud hääletama (lk. 353). Samuti tuuakse välja rida hetki või murdepunkte enne 12. märtsi 1934, kus, nagu autor sõnastab, „mil teistsugused valikud võinuksid tagada demokraatia säilimise“ (lk. 324). Olgu selleks siis erinevate poliitilise spektri äärte, nagu vabadussõjalaste ja sotsiaal-demokraatide kompromissitus, krooni võrdlemisi hiline devalveerimine, vabadussõjalaste kohe algusest peale aruteludesse mittekaasamine või põhiseaduse muutmist toetanud erakondade loid suhtumine ning oma valijaskonna ja ühiskonnas levivate meeleolude tähelepanuta jätmine, mida Valge loetleb kasutamata võimaluste ja astumata jäänud sammudena.

Selline kriitiline hetkede esiletoomine, võrdlemine võimaldab ka lugejal mõelda selle üle, milline on valija vastutus. Kas sa tead, keda sa valid? Mida sinu valik kaasa toob? Kui sa valima ei lähe, kas sellest siis tõesti mitte midagi ei sõltu? Valge näitab, et sõltub ikka küll. Et riiklus on igauhe asi.

Mõistagi ei pääse Eesti Vabariigi parlamendi poliitilisest ajaloost kirjutatud raamat mööda 1934. aasta riigipöördest ega sellele järgnevast vaikivast ajastust ning autoritaaržiimist. Sellele on pühendatud viimased pisut enam kui 100 lehekülge. (lk. 441 jj.) See on Eesti parlamentarismi ajaloos endiselt hell koht. Juba alates 1933. aasta suvest rulluvad sündmused taas lahti peaaegu päevade kaupa, kui üksteise järel toimuvad Riigikogu esitatud põhiseaduse muutmise eelnõu teine rahvahääletus, seejärel laulupidu, seejärel krooni devalveerimine ja hoog ei raue enne 1934. aastat. Valge (re)konstrueerib selle keskkonna paljudel erinevatel tasanditel ja avab paljude valikute tagamaid. Ajakirjandus ei võtnud tsensuuriga midagi ette ega protestinud valimiste edasilükkamise peale, sest neil oli vabadussõjalaste liikumise likvideerimisest oma kasu (vabadussõjalased olid enne reklaamirahasid ära meelitanud); Riigikogu ei võtnud midagi ette, sest et kõigil erakondadel oli vabadussõjalastega mingi kana kitkuda. Kuulujutte vabadussõjalaste kavandatavast riigipöördest levitati juba 1933. aasta sügisel, pärast 12. märtsi pööret valdas trükimeediat ja parlamenti ajutiselt koguni rahulolu ja üksteisele olalepatsutamine, et see (oletatav) pööre oli suudetud ära hoida. Järgnesid Riigikogu suukorvistamine, puhastused sõjaväes, ametites ja eriti Kaitseliidus. Kui Riigikogu sügisel 1934 uuesti kokku tuli, oli juba hilja

ja dekreedivalitsus töötas täie hooga. Mõisteta, et kui kodused sündmused võtsid rahvaesindajalt nii palju energiat, jäid välised sündmused, näiteks Nõukogude Liidu vastuvõtmine Rahvasteliidu liikmeks üksnes faktiks, mis võeti möödaminnes teatavaks (lk. 461). Samal ajal sõlmis peaminister riigivanema ülesannetes iseseisvalt lepinguid ja ise ka kinnitas neid, „missugust korda ei ole isegi konstitutsioonilistes monarhiates“, nagu asunike-põllumeeste rühma esindaja Oskar Köster tähelepanu juhtis (lk. 462). Vaikivas olekus Riigikogu ruumid anti informatsiooni- ja propagandatalituse kasutusse (lk. 472), Riigikogu juhatas arutas edaspidi valdavalt pikisüsimusi. Valge tabab demokraatia lavastamise groteski ning kasutab seda ka täiel määral kirjeldustes ja teksti ülesehitamises ära. Üldiselt peaks see osa olema kohustuslik lugemine kõigile neile, kes ikka veel armastavad Pätsi riigipöördele jutumärke külge kirjutada, ja samuti neile, kes näevad Rahvuskogu tegevust ja sealt edasi 1938. aasta parlamendi tööd tagasipöördumisena demokraatiasse.

Selline seest väljapoole, parlamendi köögi-poolt lähtuv vaatenurk pakub täiendavat perspektiivi ka 1939. aasta sügise sündmustele, millele antakse laiem ning kahtlemata mõtlemapanev kontekst: kui oktoobri algul kutsuti kokku Riigikogu välis- ja riigikaitsekomisjonide laiendatud istung, et arutada Nõukogude Liiduga sõlmitud vastastikuse abistamise pakti ratifitseerimise küsimust, siis jäi sealgi baaside lepinguga seonduv sisepoliitilise olukorra arutamise kõrval tagaplaanile (lk. 520). Võib nõustuda arutluskäiguga, et me ei saa kunagi teada, kas Riigikogu täiskogu või vabalt valitud parlament oleks teistsugusele otsusele jõudnud või mitte. Ometi on tähelepanuväärne, et ka sellise Eesti riikluse seisukohalt tohutu tähtsusega küsimuse arutamise üle lasus niivõrd suur sisepoliitiliste olude vari.

Eesti parlamendi ajaloo monograafia pole kaugeltki üks järjekordne aastapäevateos. See on nii sisult kui ka vormilt soliidne uurimistöo ja igakülgset praktiline teejuht parlamendi ajalukku, sõltumata sellest, kas huvi pakub kõrgem poliitika või argipäevasemad teemad. Omaette värvika kihistuse annab lugemisele juurde teadmine, et tänaseks on ajaloolasest Jaak Valgest saanud tegevpoliitik ja parlamendisaadik Jaak Valge. Seega parlamendi ajaloo käsitluses figureerivate isikute tänapäevane kolleeg. Demokraatia on habras ja sellelt eemaldumise algus või soodsate olude loomine võib sõltuda, nagu Valge kujukalt näitab, mõnikord ka paarist poolt- või vastuhäälest. Jääb üle loota, et ka oma parlamenditöös levitab ta seda teadmist võimalikult laialt.